

Ahmed-i Bîcân'ın manzum cevâhir-nâme'si

Fatma S. Kutlar

Abstract: Individual works written out on jewels are called jewelry books. Most of the jewelry books, which were generally translated into Turkish, are prose. The first and only Turkish sample of jewelry books belongs to Ahmed-i Bîcân. In his piece of verse consisting of 37 couplets, the author informs us of gold, ruby, diamond, emerald, pîruze, akîk-i Yemenî, coral, amber, lapis lazuli, stone of strength respectively and touches on various beliefs about precious stones.

Keywords: Ahmed-i Bîcân, jewel, jewelry book, mesnevi.

[59] “Cevâhir”, Farsça “gevher” kelimesinin muarrebî olan “cevher”in Arapça kurallara göre yapılmış çokluk biçimidir. “Değerli taş” anlamına da gelen “cevher” ve bunun çokluğu “cevâhir”in “nâme” kelimesiyle birleşmesinden oluşan “cevhernâme” veya “cevâhir-nâme” değerli taşlar hakkında yazılan kitaplara¹ isim olmuştur. Tabîî ilimler sahasına giren bu eserler, genellikle değerli taşların meydana gelişlerini, nerelerde bulunduklarını, cinslerinin isimlerini, kıymetlerini, nasıl korunacaklarını, tıpta kullanılışlarını ve bunlara ilişkin diğer inanışları ortaya koyan ilmi ya da hurafe birçok bilgiyi içermektedirler. Kimi cevâhir-nâmelerde madenler, süs eşyası olarak kullanılmayan diğer taşlar, taşlar gibi yararlarına inanılan bazı maddeler ve ıtlar hakkında bilgi veren bölümlerin² de yer aldığı görülmektedir. [60] Cevâhir-nâmeler Türkçeye çeviri veya derleme³ yoluyla girmiştir. Çevirilerin asıllarına ne kadar uygun olduğunu ve yazarların çevirilere veya derlemelere kendi ekledikleri bilgiler olup olmadığını belirlemek⁴ ancak karşılaştırmalı çalışmalarla mümkündür. Fakat, belirleyebildiğimiz kadarıyla aynı cevâhir-nâme metninin yazı çevrimine, dil bakımından incelemesine ve dizinine dayanan iki çalışmanın⁵ dışında bu tür eserler üzerinde yapılmış kapsamlı başka bir çalışma mevcut değildir. Cevherler hakkında yazılmış, tabîî ilimler alanına dahil edebileceğimiz bu eserlerin bir türün örnekleri olarak değerlendirilmesinin ve bunlar için cevher-nâme veya cevâhir-nâme⁶ gibi bir terimin kullanılmasının uygun olacağını düşünmekteyiz. Nitekim, Yahyâ bin Muhammed el-Gaffârî'nin, ismi *Kitâbu Cevheri'l-Cevâhir* veya *Yâkût fî Cevheri'l-Cevâhiri'l-Ma'âdin* olan eserinin mukaddimesindeki “...kitâb-ı cevher-nâmeî 'ibâr[â]t-ı Türkiyye ile mu'abber ve evrâk-ı eşvâk üzerine musaṭṭar ola...” cümlesinde geçen “kitâb-ı cevher-nâme” (Topkapı Sarayı Müze Ktb. H.S. 340 (64): 4a) ibaresi de bu düşüncemizi destekler görünmektedir.

[61] Türkçe cevâhir-nâmelerin neredeyse tümü mensurdur. Bu türün, şu ana kadar belirleyebildiğimiz Türkçe tek manzum örneği xv. yüzyılın ünlü isimlerinden Ahmed-i Bîcân'a aittir. Prof. Dr. Amil Çelebioğlu'nun verdiği bilgilere göre, Ahmed-i Bîcân Yazıcı Salih'in oğlu olması nedeniyle Yazıcıoğlu Ahmed veya Yazıcızâde Ahmed olarak da bilinir. Muhtemelen Gelibolu'da doğmuş ve H. 870/M. 1466'dan sonra burada vefat etmiştir. Arapça, Farsça gibi devrin geçerli dillerini ve ilimlerini öğrendiği eserlerinden anlaşılan Ahmed-i Bîcân, *Envârü'l-Âşıkîn*, *Acâyibü'l-Mahlûkât*, *Dürr-i Mekkûn*, *Kitâbü'l Müntehâ ale'l-Fusûs*, *Şemsiyye* gibi dinî-tasavvufî, efsanevî nitelikli ve büyük kısmı tercüme ya da derleme olan mensur eserleriyle tanınmıştır. Arapça ve Farsça yazılmış kitapları, bu dilleri bilmeyenlerin de okumasını sağlamak amacıyla Türkçeye çevirmiş ve eserlerinde genellikle sanat gayesi gütmemiştir. Arzusu herkesin onun yazdıklarından faydalanması ve kendini

hayırla anmasıdır (ÇELEBİOĞLU 1989: 49–51).

Mensur eserleriyle tanınan Ahmed-i Bicân'ın, tek manzum eseri olan *Cevâhir-nâme*⁷ (ÇELEBİOĞLU 1989: 49–51) isimli manzumesi otuz yedi beyitten oluşmaktadır. Mesnevi nazım biçimiyle ve aruzun remel bahrinin fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün kalıbıyla kaleme alınmıştır. Kısa olmasına rağmen klasik mesnevilerde olduğu gibi giriş, konunun işlendiği ana bölüm ve hâtimeden oluşmaktadır. Cevherlerin kıymetinin bilinmesi gerektiğinden söz ettiği ve son beytinde kendi adını da söylediği beş beyitlik girişten sonra ana bölümde sırasıyla “zer/altun, yâkût, elmâs, zümürürd, pîrûze, akîk-i Yemenî, mercân, kehribâr, lâjüverd, seng-i kudret'in özelliklerini ara başlıklar altında anlatmıştır. Fakat bunlara ayrılan beyit sayıları birbirine eşit değildir. Şair, üç beyitlik hâtimenin son iki beytinde manzumesini sunduğu ve adını vermediği bir kişiye dua etmekte, hayır dua ile anılmak isteğini de dile getirerek manzumeyi bitirmektedir.

Ahmed-i Bicân, Cevâhir-nâme adlı manzumesinin hâtimesinde;

Gerçi 'âlemde cevâhir bî-şümâr
Bunları buldum kitâbında yazar

beytinde bir kitaptan yararlandığını işaret etmekteyse de ne bu kitabın ismine ne de yazarına ilişkin başka bir bilgi vermektedir. Ahmed-i Bicân'ın Cevâhir-nâme'ye kaynaklık ettiğini söylediği bu kitabı tespit edememiş olmakla birlikte, yukarıda da söz ettiğimiz Zekerîyya bin Muhammed el-Kazvinî'nin kozmografya, coğrafya ve biyolojiye dair Arapça eserinin serbest bir çevirisi niteliğindeki Acâyibü'l-Mahlûkât'ın ve tek bir eser tercümesi olmaktan çok bir derleme olduğu düşünülen Dürr-i Mekkûn'un (ÇELEBİOĞLU, 1989: 50) madenlere veya değerli taşlara ilişkin bilgilerin yer [62] aldığı kısımlarıyla karşılaştırıldığında verilen bilgilerin birbirine çok benzediği görülmektedir.

Acâyibü'l-Mahlûkât'ın 32. ve 33. faslında “altun, gümüş, bakır, kalay, temür, tuç ve kurşun” madenleri; “Fi'l-ahcâr” başlıklı 34. faslında ise “yâkût, sürme, üsdibeç, billûr, borak, seng-i kudret, alt taşı, dehne, zâc, sırça, akîk, kebribâ, lâjüverd, mîknâtis, kireç, nişâdır, zîbâk, kibrit ve anber” hakkında bilgiler bulunmaktadır. Bu bilgilerin, bizim gördüğümüz nüshada, düzenli bir sıra takip etmekden ziyade iç içe geçmiş bir biçimde olduğunu eklemek gerekir. Dürr-i Mekkûn'da ise 13. bâbın son faslı taşlara ayrılmış, burada “elmâs, pîrûze, talk, mîknâtis, yâkût, la'l, incü, zümürürd, mercân ve yeşim”den söz edilmiştir. Her iki eserde de verilen bilgiler, taşların daha çok tıbbî özellikleri, çeşitli etkileri ve bunlara ilişkin kimi inanışlar üzerinde yoğunlaşmaktadır (AHMED-İ BİCÂN, Millî Ktb. Yz. 1965: v. 30a–35b; KAPTEIN: §§ 13.122–13.132).

Ahmed-i Bicân, Cevâhir-nâme'de diğer iki eserinde yer alan tüm maden ve taşlara yer vermemektedir. Madenlerden sadece “zer/altun”, taşlardan ise “yâkût, elmâs, zümürürd, pîrûze, akîk-i Yemenî, mercân, kehribâr, lâjüverd, seng-i kudret” hakkında diğer eserlerindeki bilgilerin bir kısmını neredeyse aynı ifadelerle bu kez nazma çekmiştir. Cevâhir-nâme'nin, Acâyibü'l-Mahlûkât ve Dürr-i Mekkûn'la benzerlik gösteren kısımları şunlardır⁸:

Zer/Altun hakkında:
Evvelâ altun götürse bir kişi
Gönli kuvvetlü olur hem cünbişi
Gökçek olur dâ'imâ anda nazar
Cümle kârına bulur fetḥ ü zafer
Süzen-i zer birle deldürseñ kulaḳ
Bitmeye ol raḥta dir bi'l-ittifâḳ

“... (4) her kim altun üzerinde götürse gönlini feraḥ idüp (5) cānını şāz ider sürme eyleseler gözi kavî eyler (6) ve nazarın gökçek eyler ve altun igne ile kulaḳı (7) delseler yine ḳaynayup bitmeye...” (A: 31a)

Yâkût hakkında:

[63] Seng-i yâkûtı götür mevzündür
Görmeyesin anı kim fâ'ündür
Şiddet [ile] olsa şal anı şuya
Doñmaya ol [şu] eger 'âlem buya

“...(4) *katılığı* (5) *sebebinden her kim yâkût götürse fâ'ün çıkarmaya* (6) *ve kış ayaşında bardağa kosalar şuyı doñmaya...*” (A: 35a)

Şu bulunmaz yirde ağızuña şal
Olasın içmiş gibi şâfi zülâl

“...Bir pâresini dili altına kosalar şusızlığı keser...” (DM: § 13.130)

Elmâs hakkında:

Zîra her ne yire uğrarsa deler
Ululardan böyle gelmişdür haber
“...Cümle *katı nesneleri ol deler...*” (DM: § 13.122)

Akîk hakkında:

Her ki götürse 'aķîķi şöyle kim
Kibri terk ide ola nefsi hâlîm
Kazıyup sürseñ dişe kanın keser
Râyiha kıomaz [ağızda bil] püser

“...(8) *her kim götürse tekebbürligin gidere hâlîm* (9) *ü'n-nefs eyleye ve bir kimsenüñ ağız kıoķar olsa* (10) *bıçağıyla 'aķîķi kazıyup bir miķdâr dişlerine sürseler* (11) *ağızınuñ râyihasın gidere ve kanın kese...*” (A: 34a)

Kehribâr hakkında:

Hafaķân ü yereķâna ey sirâc
Hem virem derdine andandur 'ilâc

“...(12) *vereme ve yereķâna ursalar* (13) *hoş ola...*” (A: 34a)

Lâjüverd hakkında:

Uyumasa bir kişı her şubh ü şâm
Mâlihulyâ olsa anda ber-devâm
Halk içinde hürmeti hem olmasa
Göñli maķşüdını hâzir bulmasa
Lâjüverdden düzdürüp bir hâtemi
Parmağından şalmasun ol âdemî
Hürmeti arta vü derdine şifâ
Hak müyesser eyleye yokdur haķâ

“...(13) *bir kişı uyumaz olsa ve halk mâ-beyninde rağbeti az olsa* (34b–1) *ve yâhud mâlihulyâ olsa bu lâjüverdden bir yüzük* (2) *düzdürüp götüre rencine şifâ ola ve halk kıatında* (2) *hürmetlü ola...*” (A: 34a)

Seng-i kudret hakkında:

İki taş şaķlar yuvada [ķarluğaç].
Alup anı şaķla ister sen 'ilâc
Biri aķmerdür ki zaķmetlü kişı
[64] Götüre tâ kim gide teşvîşi
Biri ebyazdur ki şar'ıuñ zaķmeti
Götürende gidere Hak hâzreti

“...(4) *ķarlanğuç yuvasında iki* (5) *taş olur biri kızıl ve biri aķ eger ol kızıl taş* (6) *bir kimse götürse nefsinüñ zaķmetin gidere eger aķ taş* (7) *götürse maşrû* 'kişı *hoş ola...*” (A: 34a)

Cevâhir-nâme, didaktik bir manzumedir ve aynı amaçla yazılmış benzeri eserlerde de görüldüğü gibi lirizmden uzaktır. Şair, az da olsa teşbih ve tenasüp yaparak daha sanatlı bir söyleyişe ulaşmaya çalışmaktaysa da bu çaba, eserin anlatımındaki kuruluğu ve edebî zayıflığı gidermeye yetmemiştir:

Cevherüñ kâdrin bilen şarrâfdur
Dürr-i ma'nî derc iden 'arrâfdur
Bir kişi elmâsı yutsa öldürür
Berg-i bâğ-ı 'ömri ol dem şoldurur

Ayrıca manzumenin kimi mısralarında vezin bozuktur. Şairin, eğer bunlar müstensih hatası değilse, vezin kullanımında zaman zaman zorlandığını söylemek mümkündür. Bu özellikteki mısralara metin üzerinde işaret edildiği için burada örnek verilmemiştir. Vezni bozuk olmayan kimi mısralarda ise, Ahmed-i Bîcân'ın da diğer şairler gibi aruz hatalarına düştüğünü, özellikle sık sık imale yaptığını ve zihafın imalelere kıyasla pek fazla olmadığını eklemek gerekir. Mesela aşağıdaki beyitte imalelerin yanı sıra “nun”la biten iki hece de med hece olarak okutulmuştur:

Seng-i yâķûti götür mevzündür
Görmeyesin anı kim tã'ündür

Şairin aşağıdaki ilk beyitte görüleceği üzere diğer birçok beytinde de Türkçe kelime ve eklerde art arda imaleler yaptığı dikkat çekmektedir:

Her ki götürse 'aķîķi şöyle kim
Kibri terk ide ola nefsi ĥalîm

Şu iki mısradan ise “kim” kelimelerindeki “i” ünlüsüne imale yaparak med hece oluşturmakta, peş peşe başka imalelere yer vermekte ve “teşvişi” kelimesindeki uzun ünlüde zihaf yapmaktadır:

Kim götürse zümürüd taşını
Götüre tã kim gide teşvîķi

Cevâhir-nâme'nin dili; değerli taş ve hastalık isimlerinin yani terimlerin büyük kısmıyla Arapça ve Farsça kökenli olmasına, Arapça ve Farsça kelimelerle bu dillerin kurallarına göre yapılmış kimi tamlamaların varlığına rağmen, genel olarak yüklü değildir. Dil, bu yüzyılın benzeri didaktik manzumelerinin birçoğunda görüleceği üzere açık ve anlaşılır bir nitelik taşımaktadır. Şairin, özellikle şiirden ziyade nesre yakın bir ifade tarzını benimsemesi de eserin dilini konuşma diline yaklaştırmış görünmektedir:

[65] Zîra her ne yire uğrarsa deler
Ululardan böyle gelmişdür ĥaber
Götüren kiķi mehâbetlü ola
Ĥalk içinde hem sa'âdetlü ola
Yã yüce yirden düşerse anı Ĥak
Şaklaya bu ķudretine yahķķı bak

Sonuç olarak, cevherler konusunda yazılmış eserlerin incelenmesi ve karşılaştırılması suretiyle elde edilecek bilgilerin, gerek kültür ve bilim tarihi çalışmalarına gerekse cevherlere ilişkin inanışlara telmih yapılan beyitlerin çözümlenmesini kolaylaştırmak suretiyle edebiyat alanına katkıda bulunacağı açıktır. Bu bağlamda Ahmed-i Bîcân'ın tek manzum eseri olan ve görebildiğimiz kadarıyla Türk edebiyatında cevherler konusunda kaleme alınmış tek müstakil manzume niteliği taşıyan Cevâhir-nâme'nin de değerlendirilmesi önem taşımaktadır. Ayrıca, aşağıda metnini de vereceğimiz bu manzume, xv. yüzyılın ünlü simalarından ve mensur eserleriyle tanınan Ahmed-i Bîcân'ın başka şiirlerinin de bulunabileceğini işaret etmesi, aynı

zamanda güçlü bir şair olmadığını somutlaştırması ve özellikle yazıldığı dönem Türkçesinin kimi kelimelerini günümüze taşıyarak dil çalışmalarına malzeme oluşturmaları nedeniyle de dikkat çekicidir.

(72b) Hâzâ Cevâhir-nâmehü⁹

fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün

- 1 Ey ma'ârif gevheri cevher-şinâs
N'ola geysen dürr-i nazm altun libâs
- 2 Cevherüñ qâdrin bilen şarrâfdur
Dürr-i ma'nî derc iden 'arrâfdur
- 3 Çün yaratdı Hâk te'âlâ hâzreti
Nâs içün bunca cevâhir kıymetî
- 4 Kudretinden her birinde ol Huda
Niçe hâşiyet kômîş derde devâ
- 5 Ahmed-i Bican ağızından kelâm
Ol Süleymân-ı nebiden ve's-selâm

Hâşiyet-i Zer

- 6 Evvelâ altun götürse bir kişi
Gönli kuvvetlü olur hem cünbişi
- 7 Gökçek olur dâ'imâ anda nazar
Cümle kârına bulur feth ü zafer
- 8 Süzen-i zer birle deldürseñ kulak
Bitmeye ol rahta dir bi'l-ittifâk

[66] Hâşiyet-i Yâkût

- 9 Seng-i yâkûtı götür mevzûndur
Görmeyesin anı kim tâ'ûndur
- 10 Şiddet [ile]¹⁰ olsa şal anı şuya
Doñmaya ol [şu]¹¹ eger 'âlem buya
- 11 Şu bulunmaz yirde ağızuña şal
Olasın içmiş gibi şâfî zülâl

Hâşiyet-i Elmâs

- 12 (73a) Suyın elmâsuñ içüre âdemî
Yemiş olsa def' ider ol dem semî
- 13 Bir kişi elmâsı yutsa öldürür
Berg-i bâğ-ı 'ömri ol dem şoldurur
- 14 Zîra her ne yire uğarsa deler
Ululardan böyle gelmişdür haber

Hâşiyet-i Zümürred

- 15 Kim götürse zümürred taşını
Her kazâdan şaklaya Hâk başını
- 16 Ya 'nî nâzil olsa gökden bir belâ
Ol zümürred çatlaya ey cân-fezâ
- 17 Şâhibini şaklaya ... hâd¹²

- 18 Bu durur anı götürmekden murād
Götüren kişi mehâbetlü ola
Halk içinde hem sa'âdetlü ola

Hâşiyet-i Pîrûze

- 19 Bir kişi pîrûze götürse müdâm
Korhu yok atdan yıkılsa ey hümâm
20 Yâ yüce yirden düşerse anı Hâk
Saklaya bu kudretine yahşı bak

Hâşiyet-i 'Aķık-i Yemenî

- 21 Her ki götürse 'aķıkî şöyle kim
Kibri terk ide ola nefsi ħalîm
22 Kazıyup sürseñ dişe kanın keser
Râyiĥa kıomaz [ağızda bil] püser¹³

Hâşiyet-i Mercân

- 23 (73b) Eyle tesbîĥ anı kim mercândur
Arta şıdkuñ ħâşılıñ ħimândur
24 Bay ola her kim götürse dâ'imâ
[67] Gör ne ħaşlet virmiş aña ol Ĥudâ

Hâşiyet-i Kehribâr

- 25 Şarılık düşen kişie kehribâr
Dâfi'-i nâfi' dür ol her bâr¹⁴
26 Şuya kıoyup [anuñ]¹⁵ içsün şuyını
Tâ [ki]¹⁶ görem dirse râĥat rüyını
27 Ĥafaķân ü yerekâna ey sirâc
Hem virem derdine andandur 'ilâc

Hâşiyet-i Lâjüverd

- 28 Uyumasa bir kişi her şubĥ u şâm
Mâlihulyâ olsa anda ber-devâm
29 Halk içinde ĥürmeti hem olmasa
Göñli maķşüdüñi ĥâzır bulmasa
30 Lâjüverdden düzdürüp bir ĥâtemi
Parmagından şalmasun ol âdemî
31 Ĥürmeti arta vü derdine şifâ
Ĥaķ müyesser eyleye yokdur ĥatâ

Hâşiyet-i Seng-i Kıdret

- 32 İki taş şaķlar yuvada [ķarluĥaķ]¹⁷
Alup anı şaķla ister sen 'ilâc
33 Biri aĥmerdür ki zaĥmetlü kişi
Götüre tâ kim gide teşvîşi
34 Biri ebyâzdur ki şar'uñ zaĥmeti
Götürende gidere Ĥaķ ĥazreti

Temmet

- 35 (74a) Gerçi 'âlemde cevâhir bî-şümâr
Bunları buldum kitâbında yazar
36 Devletüñ dâ'im ola ömrüñ dırâz
İki 'âlemde olasin ser-firâz
37 Nesnemüz yok size lâıyk armağan
Lîk hayr ile du'â ancak hemân
Temmet

Fatma S. Kutlar, Yard. Doç. Dr., Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi.

Notlar

- 1 Kimi ansiklopedik nitelikli eski kaynaklarda da cevherler hakkında bilgi veren kısımlar bulunmakla birlikte burada sözü edilenler bu konuda yazılmış müstakil kitapardır.
- 2 Mesela, Yahyâ bin Muhammed el Gaffârî'nin Kitâbu Cevheri'l-Cevâhir'i "mahzen" başlıklı dört bölümden oluşmaktadır. Her mahzen de kendi içinde "bâb"lara ayrılmıştır. Birinci mahzen "müfredât"ın, ikinci mahzen "cevâhir"ın, üçüncü mahzen "ecşâd-ı seb'â"nın ve dördüncü mahzen "itr"ların beyanındadır (Topkapı Sarayı Müzesi Ktb. H.S. 340 (64): 4b – 5a; GÖKYAY 1991: 171). Muhammed bin Mahmûd Şîrvânî'nin Tuhfe-i Murâdî adlı eseri bir mukaddime ve kendi içinde çeşitli fasıllara ayrılan otuz iki "bâb"dan meydana gelmektedir. Bu bâblarda değerli taşların yanı sıra "talk, mühreler, balasân yağı, âcûn ve itrlar" hakkında bilgi verilmektedir (ARGUNŞAH 1999: 42 – 43). Mustafa bin Seydî'nin Cevâhir-nâme-i Sultan Murâdî'si yedi "makâl" üzerinedir. Mütercim, altı makâlde değerli taşlardan, yedinci makâlde ise "gökçek kohular" dediği "misk, zebâd, anber, sandal, kâfûr ve üd"dan söz etmektedir (Bayezit Halk Ktb. 614: 3a – 3b).
- 3 Meselâ, Muhammed bin Mahmûd Şîrvânî, Cevher-nâme'nin ve bu eserin daha genişletilmiş şekli olan Tuhfe-i Murâdî'nin ilk yirmi beş bâbını Tifâşî'nin Ezhârü'l-Efkâr isimli eserine göre düzenlemiştir. Bu kitaplarında yer alan bilgileri "...Arestatalis, Belinas, Calinos, İbni Mâse, Temimi, Tifâşî, Alâ'î, Cemalî, Hoca Nasreddin-i Tûsî, Ebû Reyhan, Ebu Cürâc, Gâfiki, İbni Baytar, İbni Cemi, İshak b. İmrân, İbni Rüşd, İbni Zühr, Râzî, Mâlikî, Mes'ûdî, Nârî, Şerîf, Zisokoridos vs." Arap, Fars ve Latin hekimlerin kitaplarından derlemiştir (ARGUNŞAH 1990: 1 – 2). Mustafa bin Seydî'nin Cevâhir-nâme-i Sultan Murâdî'si Hoca Nurullah Tûsî'nin Cevâhir-nâme-i İlhânî veya Tansûk-nâme-i İlhânî adlı kitabının (Bayezit Halk Ktb. 614: 1b – 2a); Yahyâ bin Muhammed el-Gaffârî'nin Kitâbu Cevheri'l Cevâhir veya Yâkût fî Cevheri'l-Cevâhiri'l-Maâdin'i ise Hoca Nurullah Tûsî'nin Cevâhir-nâme-i İlhânî veya Tansûk-nâme-i İlhânî'siyle, müellifinden söz edilmeyen Cevher-nâme-i Cedîd'in (Topkapı sarayı Müzesi Ktb. H.S. 340 (64): 4a; ADIVAR 1991: 65; GÖKYAY 1991: 171) çevirisidir. Hikmet Tanyu, Şâban Şifâî'nin Risâle-i Şifâiyye fî Beyânî Envâ-i Ahcâr isimli değerli taşlar hakkındaki kitabına gönderme yaparak "Ebûlberekât Nişâbü'rî, Nâsır-ı Tûsî, Hakîm Tifâşî, Mansûrî" ve diğer şahısların bu kitabın etrafı bibliyografyası olarak gösterildiğini belirtmektedir (1968:52).
- 4 Mesela, Muhammed bin Mahmûd Şîrvânî, Tuhfe-i Murâdî adlı eserinin mukaddimesinde "...Pes ben fakîr ve hâkîr dalî bu fennüñ mu'teber kitâblarından ve hâturumda olan mesmû'âtın fevâid ve le'â'if ve mesa'il cem' itdüm..." (ARGUNŞAH 1999: 74) cümlesiyle eserinin tek bir kitabın çevirisi olmadığını belirtmekte ve kitabına kendi işittiklerini de ilave ettiğini belirtmektedir.
- 5 Bkz. BALCI 1995; ARGUNŞAH 1999.
- 6 Bu konuda tarafımızdan "Cevâhir-nâme/Cevher-nâme" başlıklı bir ansiklopedi maddesi yayımlanmıştır (KUTLAR 2001: 543 – 548).
- 7 Cevâhir-nâme'nin tespit edilen tek nüshası Ayasofya Kütüphanesi'nde 3452/3 numarada kayıtlıdır. 205 x 160 mm. ebatlarında olan mecmuanın 72b–74a varaklarında yer alan manzume harekesiz nesihle yazılmıştır. Bu yazmanın mikrofilm Ankara Milli Kütüphane mikrofilm arşivinde nr. A. 643'te bulunmaktadır.
- 8 Karşılaştırmada önce Cevâhir-nâme'den daha sonra diğer eserlerden yapılan alıntılar verilmiştir. Acâyibü'l-Mahlûkât için A, Dürr-i Mekkûn içinse DM kısaltması kullanılmış, alıntılar (Ahmed-i Bicân, Acâyibü'l-Mahlûkât, Millî Ktb. Yz. 1965 EHY 396) ve (KAPTEIN, LABAN, Dürr-i Mekkûn, §§ 13.122 – 13.132)'dan aktarılmış, alıntı yanlarına sadece ilgili eserin kısaltması ile varak ya da bâb ve satır numarası yazılmıştır. Çalışmanın sonunda Cevâhir-nâme'nin çevriyazılı metni verileceği için yazı boyunca bu eserden yapılan alıntılarda varak ve beyit numaraları belirtilmemiştir. Bu vesileyle, Dürr-i Mekkûn'un tenkidli metnini yayıma hazırlayan Dr. Laban Kaptein'e, bizi çalışmasından haberdar ettiği ve yararlanmamıza izin verdiği için teşekkür ederiz.

- 9 Metnin tek nüshasını belirleyebildiğimiz için bazı mısralardaki vezin bozukluklarını metni tamir ederek gidermeye çalıştık. Yaptığımız değişiklikleri araç içine aldık ve nüshadaki şekli dipnotta gösterdik. Uzun ünlü ile biten hecelerde vezin gereği kısa okunması gereken ünlülerdeki uzunluk işaretlerini koruduk.
- 10 [ile]: birle (metin).
- 11 [şu]: şuya (metin).
- 12 ...ile bırakılan kısım okunamamıştır.
- 13 ...[ağızda bil]: ağzında bil ey (metin).
- 14 Bu mısradaki vezin bozuktur.
- 15 [anun]: - (metin).
- 16 [ki]: kim (metin).
- 17 [karlugaç]: karlanguç (metin).

Kaynakça

- ADIVAR, A. ADNAN, *Osmanlı Türklerinde İlim*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1991.
- AHMED-İ BİCÂN, *Acâyibü'l-Mahlûkât*, Milli Ktb. Yz. 1965 EHY 396.
- AHMED-İ BİCÂN, *Cevâhir-nâme*, Ayasofya Ktb. 3452/3 (Milli Ktb. MFA 643).
- ARGUNŞAH, MUSTAFA, “15. Yy.da Yazılmış Tuhfe-i Murâdî İsimli Cevhernâme’de Geçen Değerli Taşlarla İlgili Terimler”, *Marmara Üniversitesi Türklük Araştırmaları Dergisi*, 1990, sayı: 6, sayfa: 1 – 20.
- ARGUNŞAH, MUSTAFA, *Muhammed b. Mahmûd-ı Şîrvânî, Tuhfe-i Murâdî, İnceleme-Metin-Dizin*, TDK, Ankara, 1999.
- BALCI, ORHAN, *Tuhfe-i Murâdî Fi ‘İlmi’l Cevâhir (İnceleme-Metin-Sözlük)*, Ankara Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1995.
- ÇELEBİOĞLU, ÂMİL, “Ahmed Bican”, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt: 2, İstanbul, 1989, sayfa: 49 – 51.
- GÖKYAY, ORHAN ŞAİK, “Kitab-ı Cevherü’l-Cevâhir”, *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu’na Armağan*, İ.Ü.E.F. Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul, 1991, sayfa: 171 – 182.
- KAPTEİN, LABAN, *Dürr-i Mekkûn, (Tenkidli metin)*, §§13.122 – 13.132 (yayımlanmamış çalışma).
- KUTLAR, FATMA SABİHA, “Cevâhir-nâme/Cevher-nâme”, *Türk Dünyası Edebiyat Kavramları ve Terimleri Ansiklopedik Sözlüğü*, cilt: 1, AKM, Ankara 2001, sayfa: 543 – 548.
- MUSTAFA BİN SEYDÎ, *Cevâhir-nâme-i Sultan Murâdî*, Bayezit Halk Ktb. 614 (Milli Ktb. MFA 5019).
- TANYU, HİKMET, *Türklerde Taşla İlgili İnançlar*, Ankara Üniv. İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1968.
- YAHYÂ BİN MUHAMMED EL-GAFFÂRÎ, *Kitâbu Cevheri’l-Cevâhir*, Topkapı Sarayı Müzesi Ktb. Hırka-i Saâdet 340 (64).

Özet: Cevherler konusunda yazılmış müstakil eserlere *cevâhir-nâme* ya da *Cevher-nâme* denmektedir. Türkçeye genellikle çeviri yoluyla kazandırılmış cevâhir-nâmelerin büyük kısmı mensurdur. Cevâhir-nâmenin Türkçe manzum ilk ve bugün için belirleyebildiğimiz tek örneği xv. yüzyılda yaşayan Ahmed-i Bîcân’a aittir. Ahmed-i Bîcân, otuz yedi beyitlik bu manzumede sırasıyla “altun/zer, yâkût, elmâs, zümürürd, pîrûze, akik-i Yemenî, mercân, kehribâr, lâjüverd, seng-i kudret” hakkında bilgiler verirken taşlar hakkındaki çeşitli inanışlara da temas eder.

Anahtar kelimeler: Ahmed-i Bîcân, cevher, cevâhir-nâme, mesnevi.